

Розділ VII. **ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ВЧИТЕЛЬСТВА**

1. Місце вчительства в комуністичній державі

Вчительство відігравало важливу роль в будованому Кремлем новому суспільстві. Комуністична революція розтягнулася на два десятиріччя. Під час першого комуністичного штурму більшовицьке керівництво зробило спробу втілити власні програмні засади в життя. Діяло воно за принципом «Інтернаціоналу»: «Весь мир насилья мы разрушим до основанья, а затем мы наш, мы новый мир построим, кто был ничем, тот станет всем!». За всіма марксистськими канонами для будівництва «нового світу» в Росії не було об'єктивних передумов, тому більшовики доклали чимало зусиль для розпалювання «світової революції»: лише з Європи могла прийти допомога для індустріалізації.

Жорстка централізація та монополізація промислового виробництва допомогли Кремлю захиститися від ворогів та суттєво посприяти захопленню «пролетаріатом» влади в інших країнах. Однак українське повстанство — як з національного, так і анархічного табору — двічі (в 1919 та 1920 рр.) завадило успіху «визвольного походу» Червоної армії. На початок 1921 р. ситуація в Європі заспокоїлася, а мобілізаційна модель комуністичної економіки вичерпала себе. У Кремлі усвідомили потребу зміни політики. Виправдовуючи заднім числом захоплення влади та спробу комуністичних перетворень у відсталій країні, вже напівпаралізований Ленін у січні 1923 р. диктував стенографістці: «Якщо для створення соціалізму потрібен певний рівень культури (хоч ніхто не може сказати, який саме цей певний «рівень культури», бо він різний у кожній із західноєвропейських держав), то чому нам не можна почати спочатку із завоювання революційним шляхом передумов для цього певного рівня, а *потім* уже, на основі робітничо-селянської влади і радянського ладу, рушити доганяти інші народи»¹. «Певного рівня культури» неможливо було досягти без опанування вчительства.

Українські освітяни в роки першого комуністичного штурму знаходилися переважно на боці опонентів більшовицької влади з табору національно-визвольного руху. Як більш освічені люди, вони усвідомлювали неможливість «світлого майбутнього» при насадженні комунізму. Невдовзі після початку непу більшовицькі керівники пішли на компроміс із вчительством. Загальним тлом для початку співробітництва стала політика коренізації. Водночас вчителів перестали переслідувати за «петлюрівське» минуле і визнали його за «трудоу», а отже й не «гнилу» інтелігенцію. Однак усі «командні висоти» залишилися в руках компартійних керівників, які почали планомірно змінювати стереотипи поведінки вчителів, а через них — і повсякденне життя народних мас.

На загальну зміну повсякденності в умовах невідворотності модернізаційних спроб та переходу до індустріального суспільства була актуальна. Однак значна частина ініційованих владою змін соціальної поведінки мас викликала не об'єктивними потребами індустріального суспільства, а комуністичним світоглядом нових керівників. Терміни «соціалістичне будівництво», «реконструкція

промисловості і сільського господарства», «індустріалізація» були синонімами. Кремль у своїй пропаганді наголошував на комуністичному («пролетарському», «соціалістичному») корінні усіх реальних здобутків, включно навіть з підвищенням вимог до санітарії та гігієни, а існуючі проблеми приписував діяльності решток віджилих «ворожих класів». У 1920-ті рр., коли усі без винятку школи стали державними, пропаганда дедалі міцніше сполучалася з адмініструванням. Вчителі, які не піддалися ідеологічному тиску, поступово відсіювались, натомість з'являлися нові, вже з комуністичним світоглядом.

В досліджуваній період вчителі вже не були тією силою, з якою влада була б змушена рахуватися у виборі своєї моделі поведінки. Іншими словами, вчительство як соціальна група перетворилося із суб'єкта на об'єкт владної політики. Накопичивши деякі ресурси, кремлівські керманічі повернулися до методів доби першого комуністичного штурму. В переважній більшості ідеологічно, матеріально і адміністративно залежні від влади вчителі в умовах духовної несвободи були надійними агентами влади на селі, що допомагало здійсненню колективізації, вихованню «Павликів Морозових» тощо. Однак так було не завжди і не скрізь, та й пропагандистські завдання були не єдиними для вчителів.

Протягом «реконструктивного періоду» вплив держави на повсякденне життя вчителя важко переоцінити. Незважаючи на те, що компартійне керівництво не домовлялося з вчительством, а використовувало його, роль освітян в державі залишалася надзвичайно важливою. Вчитель перебував в центрі як національно-культурної, так і соціально-економічної політики. Такі загальні проблеми як колективізація, Голодомор, масові репресії та пов'язані з ними ідеологічні кампанії найбільш безпосереднім чином стосувалися освітян. Завдання індустріалізації диктували потребу в збільшенні кількості педагогічного персоналу школи, а поставлене за мету «комуністичне виховання» не лише школярів, а й народних мас взагалі — відповідної його (персоналу) «якості», тобто ідеологічної «правильності».

Окрім загальнополітичного курсу величезний вплив на життя вчителів мали суто освітні процеси. За вказаний період відбулося багато змін. Це стосується тривалості навчання в школі (впровадження обов'язкових чотирирічки й семирічки та появу десятирічки), оновлення її структури, зміни підходів до навчального процесу (від принципового заеречення стабільного підручника до його апологетики, від «комплексного навчання» до політехнічної школи), зникнення старих (приміром, суспільствознавства) та появи нових предметів викладання, збільшення годин на викладання одних предметів та зменшення інших тощо. Найбільш безпосереднім чином стосувалися вчителів і хитання у здійсненні національної політики, яка у цей час пройшла шлях від сприяння національно-культурним процесам мовами нацменшин до цілковитої ліквідації будь-яких здобутків у цій сфері, від посиленої уваги до українізації до її забуття та підготовки до «злиття націй», від активного впровадження «скрипниківського» правопису до оголошення його націоналістичним та ухвалення нового. Та й сам факт, що обидва наркома освіти, які в цей час очолювали галузь (М. Скрипник та В. Затонський) були оголошені наприкінці свого перебування на посаді (та й життя взагалі) «українськими націоналістами», теж не міг не вплинути на вчителя.

У невеликій за обсягом праці неможливо дослідити повсякденне життя вчителів з усією його повнотою. Втім, це неможливо зробити навіть у масштабному проєкті, оскільки у повсякденні було не лише типове, а й унікальне, властиве лише одній особі, а типове було характерне далеко не для всіх освітян. Вчителі були різні внаслідок багатьох чинників, в тому числі географічних та національних. І хоча тих освітян, які з певних мотивів не влаштовували владу, звільняли, це зовсім не означає, що на зміну їм приходив якийсь «ідеальний» вчитель — «удосконаленню» меж не було, тим більше, що вимоги влади досить часто змінювалися.

В реконструктивний період вчителі залишалися основними ретрансляторами комуністичного світогляду на село, хоча порівняно з 1920-ми роками їх роль в цьому дещо зменшилася. Й. Сталін цілком слушно у 1938 р. наголошував: «З 500 тис. вчителів, мабуть, 2/3 в селах працює. Це вже командний склад по формуванню свідомості людей»². Про роль вчителів у виконанні директив влади в радянській літературі сказано чимало. Натомість поза увагою залишалися небажані для влади реакції вчителів на дії режиму та реальний вплив здійснюваного вчителем «комуністичного виховання» на його становище в суспільстві. Вчителі як окрема соціальна група з її специфічними потребами та турботами залишалися поза увагою дослідників.

Повсякденне життя освітян визначалися багатьма чинниками. Треба звернути увагу на ті з них, які були специфічні для вчителя. Траплялося так, що один напрямок державної політики міг якоюсь мірою суперечити іншому. Приміром, вимоги влади до ідейної чистоти та комуністичного світогляду вчителя часом суперечили її намірам якомога швидше завершити реконструктивний період у господарському відношенні і, як наголошувалося у гаслах культпоходу освітян на село в серпні 1929 р., «здійснити за можливо короткий час гасло комуністичної партії “наздогнати і перегнати у розумінні технічного устаткування капіталістичні країни”»³. Перше передбачало певне скорочення кількості вчителів (щоб відсіяти недостатньо витриманих ідейно), а друге вимагало його збільшення. Залишаються поза увагою ті побутові риси повсякдення, які залежали насамперед від місця проживання вчителя (село—місто, географічне розташування, національне оточення) і були характерними для всіх жителів того чи іншого регіону. Насамперед це стосується сфери охорони здоров'я, дозвілля та житлових умов. Висловлені вище зауваги спонукають до постановки наступних завдань:

По-перше, потрібно з'ясувати соціальне обличчя вчителів. Для цього слід охарактеризувати ті показники, на які слід звертати увагу в дослідженні будь-якої соціальної групи: кількісні зміни, гендерний склад, розподіл поміж містом і селом. Доречним є виявлення впливу держави на ці показники. Для вчителів як специфічної соціальної групи не менш важливими є відомості про освіту, педагогічний стаж, розподіл між груповодами (вчителі початкової школи) та предметниками (середньої та неповної середньої). З огляду на те, що освітяни мали бути «передовим загonom партії», слушним є виявлення ступеню партійності вчителів, тобто їх належності до компартії чи комсомолу (про інші партії, звичайно, не йдеться).

По-друге, слід виявити матеріальне становище вчительства. На вчителя покладалося завдання комуністичного виховання та підготовки членів оновленого в світоглядному та в технічному відношенні суспільства. То ж буде доречно проаналізувати, як виконавці цих завдань забезпечувалися матеріально та як все це відбивалося на місці вчителя в суспільстві.

По-третє, варто проаналізувати стереотипи поведінки вчителя, зміни у якій відбувалися під найбільш безпосереднім впливом влади. Проблему проаналізуємо на конкретних прикладах і на їх основі простежимо еволюцію розуміння «нормальної» та «девіантної» поведінки вчителя. Іншими словами, проаналізуємо проблему крізь призму мікроісторії.

2. Соціальне обличчя

Щоб країна була конкурентноздатною, потрібно було якомога швидше модернізувати економіку, а зробити це у неграмотній країні було неможливо. То ж питання освіти широких мас залишалось надзвичайно актуальним і вирішити його без шкільних педагогів не уявлялося можливим. Завдання модернізації об'єктивно постало б перед будь-якою владою, однак шляхи його вирішення залежали від волі верхів. Для більшовицьких керівників технічні завдання модернізації бачилися невід'ємною частиною створення комуністичних засад існування суспільства. Квінтесенцією цього підходу стала крилата фраза В. Леніна: «Комунізм — це Радянська влада плюс електрифікація всієї країни».

Запорукою успішності та тривалості будованого комуністичного суспільства в Кремлі вважали кардинальну зміну повсякденного життя широких мас. Вчительство мало подвійну цінність для влади: окрім суто освітніх завдань воно мало виконувати й виховні. Скрізь і постійно повторювалися в тих чи інших варіаціях рядки з програми РКП(б) 1919 р.: «В період диктатури пролетаріату, тобто в період підготовки умов, які зроблять можливим цілковите здійснення комунізму, школа має бути не лише провідником принципів комунізму взагалі, а й провідником ідейного, організаційного, виховного впливу пролетаріату на напівпролетарські та непролетарські верстви працюючих мас з метою виховання покоління, здатного остаточно здійснити комунізм»⁴.

При виконанні поставлених владою завдань вчительство й саме перероджувалося. Під тиском влади та згідно із новими умовами відповідних змін зазнавали побут, свідомість, уявлення, стереотипи поведінки освітян. З огляду на потребу стрімкої модернізації насамперед збільшувалася чисельність вчительства. Вагу вчительства яскраво засвідчує зміна частки вчительства серед населення радянської України⁵:

Таблиця 1.

Співвідношення вчительства і всього населення в 1928–1939 рр.

Рік	Все населення	Вчителів	Вчителів серед населення (у %)
1928 ⁶	29 722 721	66 875	0,225
1937 ⁷	28 387 609	175 448	0,618
1939 ⁸	30 946 218	193 887	0,627